

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

CİLT: XX

TEMMUZ 2004

SAYI: 59

ERMENİLERİN İDDİALARI VE TARİHİ GERÇEKLER

Prof. Dr. Mehmet SARAY*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin, 19. asır boyunca yaptığı ekonomik, sosyal ve idarî reformlarda başarılı olmayışı, tam bir sömürgeci-emperyalizm çağının başladığı o devirde, bu devleti rakiplerinin ana hedefi haline getirmişti. Başta Rusya olmak üzere, İngiltere ve Fransa, kendi emellerini gerçekleştirebilmek için Osmanlı Türkiye'sinde yaşayan gayrimüslimlere, özellikle Ermenilere, istiklâl vaat ederek, onları Osmanlı idaresi aleyhinde kışkırtmaya başladılar. Rus idaresindeki Tiflis'te kurulan Taşnak, İsviçre'de kurulan Hınçak komitelerini eğiten, onları manen ve maddeten destekleyen sömürgeci devletler Osmanlı Devleti aleyhinde ayaklanmalarına ve pek çok masum insanın ölümüne sebep olmuşlardır. Bu gelişmeler Osmanlı Hükûmetini zecri tedbirler almaya sevk etmiştir. Bölgede asayişli sağlamak için Osmanlı Devleti, Orta ve Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeni halkından terör ve isyana destek vermiş olanları buldukları yerden Suriye ve Lübnan taraflarına iskâna tâbi tutmuştur. Osmanlı Devleti bu kararı yasal prosedür içinde uygulamıştır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, Ermeniler, Taşnak Komitesi, Hınçak Komitesi, Tiflis.

* Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı.

THE ARMENIANS CLAIMS AND HISTORICAL TRUTHS**ABSTRACT**

The Ottoman authorities were not successful in their renewed attempts to produce the necessary reforms in Ottoman Turkey. As a result of this failure, the Ottoman Turkey, As a result of this failure, the Ottomans were unable to defend themselves against the expanding powers of Europe, such as Russia, Britain and France. These three powers backed, by the Christian missionaries of the United States, encouraged the non-Muslim minorities, in particular the Armenians. To revolt against the Ottoman administration. The Armenians and their supporters set up a propaganda machine in Europe and America and began to claim that the Turks were mistreating the non-Muslims, particularly the Armenians.

Key Words

Ottoman State, Armenians, Taşnak Komitesi, Hınçak Komitesi, Tiflis.

Bir söylem vardır: Bir insana kırk defa deli dersiniz o insan aklından şüphe etmeye başlar. Ermenilerin 90 yıldır Türkiye aleyhinde söyledikleri yalanları bir gerçekmiş gibi kabul gördü. Peki gerçek ne idi? İzin verirseniz bu hususta ilgili kurumların, âtil tutumlarına isyan ederek bir Türkçe, bir İngilizce kitap yazan ve mensup olduğum İstanbul Üniversitesi'nde uluslar arası bir sempozyum tertip ettiren ve Ermeniler ile ilgili üç doktora tezini yaptıran bir tarihçi ve henüz bir kaç ay önce göreve başladığım Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı olarak önce Mustafa Kemal Atatürk'ün şu tespitlerini dikkatlere sunarak başlamak yerinde olur.

Osmanlı Türkiye'sini aralarında paylaşmaya karar veren¹ Batılı emperyalist devletler, bir taraftan Ermeniler ve Rumlar başta olmak üzere gayrimüslim unsurları Türkiye aleyhinde tahrik ederken diğer taraftan da Türklerin Hıristiyan milletlere kötü davrandığı ve zulm ettiği yalanını yaymışlardır.

XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyılın başlarına kadar devam eden bu Türk aleyhtarı yazılar ve sözler Millî Mücadele yıllarında en yüksek seviyeye çıkmıştır. Her ne kadar Kilise ve bazı aydınlar Türk aleyhtarı bu kampanyanın öncülüğünü yapsalar da, politik alanda bu iddiaları en çirkin bir şekilde yürütenler ise Lloyd George ve Georges Clemenceau olmuştur.² Bu gerçek dışı iddiaları yayanlara Atatürk şöyle cevap veriyordu:

“Milletimiz aleyhinde söylenenler bütünüyle iftiradır. Milletimizin zalim olduğu iddiası baştanbaşa yalandır. Hiçbir millet, milletimizden daha çok yabancı unsurların inanç ve âdetlerine riayet etmemiştir. Hatta denilebilir ki, başka dinlere mensup olanların dinine ve milliyetine riayatkâr olan yegâne millet bizim milletimizdir.

Fatih, İstanbul'da bulduğu dinî ve millî teşkilâtı olduğu gibi bıraktı. Rum Patriği, Bulgar Eksarhı ve Ermeni Kategikosu gibi Hıristiyan din reisleri imtiyaza sahip oldu. Kendilerine her türlü serbestlik veril-

1. Geniş bilgi için Bkz.: A.Hurşit Tolon, I.Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara-2004.

2. T. Zafer Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul, 1996 s. 102.

di. İstanbul'un fethinden beri, Müslüman olmayanların mazhar buldukları bu geniş imtiyazlar milletimizin dinen ve siyaseten dünyanın en büyük müsaadekâr ve civanmert bir milleti olduğunu ispat eden en büyük delildir.”³

Müslüman olmayan bazı azınlıkların yabancı entrikalara kapılarak elde ettikleri ayrıcalıkları kötüye kullanarak, Müslümanlara karşı vahşiyane saldırılarda bulduklarını ve başlarına dert açtıklarını ifade eden Atatürk, esas Avrupa ülkelerinin başka dinlere ve milliyetlere zulmettiğini hatırlatmıştır. 26 Şubat 1921'de Amerikalı gazeteci Clarence K. Streit'in sorusu üzerine Atatürk, Ermenilerin ve Rumların yaptıkları katliamları şöyle anlatmıştır : “Düşmanca ittihamda bulunanların sürdürdükleri büyük mübalağalar dışında Ermenilerin tehciri meselesi aslında şuna inhisar etmektedir:

Rus Ordusu 1915'de bize karşı büyük taarruzunu başlattığı bir sırada o zaman Çarlığın hizmetinde bulunan Taşnak Komitesi, askeri birliklerimizin gerisinde bulunan Ermeni ahalisini isyan ettirmişti. Düşmanın sayı ve malzeme üstünlüğü karşısında çekilmeye mecbur kaldığımız için kendimizi daima iki ateş arasında kalmış gibi görüyorduk. İkmal ve yaralı konvoylarımız acımasız bir şekilde katlediliyor, gerimizdeki köprüler ve yollar tahrip ediliyor ve Türk köylerinde terör hüküm sürdürülüyordu. Bu cinayetleri işleten, saflarına eli silâh tutabilen bütün Ermenileri katan çeteler, silâh, cephane ve iâşe ikmallerini, bazı büyük devletlerin daha sulh zamanından itibaren kendilerine kapitülasyonların bahşettiği dokunulmazlıklardan istifade ve bu maksada matuf olarak büyük stoklar husule getirmeye muvaffak oldukları Ermeni köylerinde yapıyorlardı.

İngilizlerin sulh zamanında ve harp sahasından uzak olarak İrlanda'ya reva gördüğü muameleye hemen hemen kayıtsız bir şekilde bakan dünya efkarı, Ermeni ahalinin tehciri hususunda almaya mecbur kaldığımız karar için bize karşı haklı bir ittihamda bulunamaz.

3. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Cilt II, Ankara 1989, s. 8-9.; Türklerin diğer milletlerin dinine ve kültürüne gösterdiği hoşgörü hakkında bkz., M.Saray, Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Lâiklik, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2002.

Bize karşı yapılmış olan iftiraların aksine, tehcir edilmiş olanlar hayattadır ve bunlardan ekserisi şayet İtilâf Devletleri bizi tekrar harp etmeye zorlamasa idi evlerine dönmüş olurlardı.

Gerek umumî harp sırasında, gerek mütarekeden sonra Ermeniler ve Rumlar tarafından Müslüman ahaliye yapılan mezalim üzerinde durmak uzun bir hikaye olur.

Brest Litovsk Muahedesi'nin akdini müteakip Rusların Şark Vilâyetlerimizi tahliyeye başladıkları sırada Ermeni çetelerinin yapmış oldukları katliam ve tahribat kafi derecede herkesin malumudur.

Yunanlılara gelince: İzmir'in işgali sırasında öyle cinayetler işlenmişlerdir ki, Yunanistan'ın müttefiki İtilâf Devletleri tarafından tescil edilmiş bulunan "İtilâf Devletleri Tahkikat Komisyonu" üyeleri bile 1919 sonbaharında bu vilâyeti baştan başa kat ettikten sonra hazırladıkları raporda, Yunan makamları aleyhinde son derece ağır tenkitlerde bulunmuşlardır. Yunanlıların işgal ettiği diğer bölgelerde her yaş ve cinsiyetten on binlerce Türk katledilmiştir."⁴

Atatürk'ün anlattığı bu tarihî gerçekleri inkar edenler olduğu gibi, Türk ve Ermeni halklarının birlikte dostça yaşadıkları devirleri de hiç nazarı itibara almamaktadırlar.

Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihî seyrini özetlemek gerekirse şu şekilde izah etmek mümkündür:

Güney Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya doğru uzanan bölgede yaşayan Ermenilerin, eski çağlarda kurduğu devletler ya Bizanslılar, ya da İranlılar tarafından yıkılmıştır. Ermeniler, devletlerini kaybetmekle kalmamış, eski çağların bu iki imparatorluğunun acımasız baskıları ile muhtelif yerlere dağıtılmış ve sürgünlere gönderilmiştir. Bu siyasî baskıların ardından, Bizans'ın uyguladığı dinî baskılar Ermenilerin dramını ve mutsuzluğunu daha da arttırmıştır.

Türkler, 1071 Malazgirt Savaşı'nda Bizanslıları yenip, bölgeye hakim olunca, Ermenilerle tanışmıştır. Türklerin gösterdiği dinî ve kültürel hoş-

4. Metnin tamamı için Bkz.: Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. I, (1919-1923), Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1981, S. 259-276.

görü, ekonomik ve ticarî serbesti Ermeni halkını o kadar memnun etmiştir ki, zamanla Türklerle Ermeniler, et-tırnak misali, birbirinden ayrılmaz dostlar haline gelmişlerdir. Selçuklular döneminde başlayan bu birliktelik, bazı fasılalardan sonra, Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Ermeni halkı her alandaki çalışkanlığı ve başarıları ile Türklerin sevgisini ve güvenini o kadar kazanmışlardır ki, Osmanlı idarecileri, onlara, “millet-i sadıka”, yani Türk devletine ve milletine en sadık dost halk unvanını vermişlerdir.

Ermeniler, ister Gregoryan, ister Katolik, ister Protestan olsunlar, dinlerini, dillerini, kültürlerini, örf ve adetlerini serbestçe yaşadıkları gibi, Rumlar ve Yahudilerle birlikte Osmanlı ekonomisinin ve ticaretinin motoru haline gelmişlerdir. Bu çalışkanlıkları ve başarıları dolayısıyla zengin ve mutlu bir hayata kavuşmuşlardır. Bir Ermeni din adamının da belirttiği gibi, hayatlarının en mutlu dönemini Osmanlı idaresinde yaşamışlardır.⁵ Ticarî hayatın yanı sıra, sanat, musikî, eğitim ve idarecilik alanlarında da büyük başarılar elde etmişlerdir.

Fakat, Fransız İhtilâli’nden sonra ortaya çıkan milliyetçilik akımları ve büyük devletlerin baskılarıyla Rumların istiklâlini kazanarak bir devlet sahibi olması, Sırpların ve Bulgarların silâhlı mücadele ile aynı yola girmesi, bu arada Ermenileri de silâhlı mücadeleye sevk etmiştir. Doğal olarak bu düşünce, hem Türkiye’de yaşayan ve hem de Avrupa ülkelerine yerleşmiş zengin ve aydın Ermenileri tesir altına aldı. Osmanlı ticaretinde rekabet yaptıkları Rumların devlet sahibi olması, haklı olarak Ermenileri “Ne için bizim de müstakil devletimiz olmasın?” düşüncesine sevk etti. Bu fikirler, Osmanlı Türkiye’sinde açılmış olan yüzlerce misyoner okulunda, Ermeni dili ve kültürünün yanı sıra, hürriyet, vatan ve istiklâl gibi fikirlerinde öğretilmesi ile Ermeni gençleri arasında hızla yayılmaya başladı.

Bu gelişmelerin farkına varan Osmanlı idarecileri, Tanzimat ve Islâhat Fermanları ile, başta Ermeniler olmak üzere bütün Hıristiyan halklara daha geniş haklar verdi. Bununla da yetinmeyen Osmanlı idarecileri, hem Ermenileri daha da memnun etmek, hem de yabancı devletlerin müdahalesine fırsat vermemek için “Ermeni Milleti Nizamnamesi”ni yayımlayarak, Ermenilere kendi kendilerini idare edebilecek bir nevi otonom statü verdi-

5. Y.G.Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul 1953, Sayfa 44-48.

ler. Bütün bu gelişmelerden, Osmanlı Türkiye'sinde yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğu memnun oluyordu.

Ne var ki, Osmanlı Devleti'nin, 19. asır boyunca yaptığı ekonomik, sosyal ve idarî reformlarda başarılı olamayışı, tam bir sömürgeci-emperyalizm çağının başladığı o devirde, bu devleti rakiplerinin ana hedefi haline getirmişti. Başta Rusya olmak üzere, İngiltere ve Fransa, kendi emellerini gerçekleştirebilmek için Osmanlı Türkiye'sinde yaşayan gayrimüslümlere, özellikle Ermenilere, istiklâl vaad ederek, onları Osmanlı idaresi aleyhinde kışkırtmaya başladılar. Rusya İdaresi'ndeki Tiflis'te kurulan Taşnak, İsviçre'de kurulan Hınçak komitelerini eğiten, onları manen ve maddeten destekleyen sömürgeci devletler, bu iki militan grubun Türkiye'deki Ermenileri örgütleyerek devlet aleyhinde ayaklanmalarına ve pek çok masum insanın ölümüne sebep olmuşlardır.

Bu gelişmeler, hem Osmanlı Devleti'ni ve hem de Türk halkını şoke etmiş ve son derece üzmüştür. Osmanlı yetkilileri Ermeni halkını isyanlara teşvik etmemesi için bu komite yöneticilerini ve Ermeni din adamlarını ikaz etmiş ise de, bir netice alamamışlardır. Asırların içinde kurulan dostlukları, karşılıklı saygı ve güveni bozan bu isyancı Ermenilere Türk halkı haklı olarak gücümüş ve kırılmıştır. Hele Ermenilerin, I. Dünya Savaşı'nda İngiltere, Rusya ve Fransa ile işbirliği yapmaları, Türk halkını ve yöneticilerini kızdırmıştır. 1914 sonlarında Enver Paşanın Ruslara karşı başlattığı Doğu seferinde 90.000 kişinin hayatını kaybetmesi, bir müddet sonra başlayan Çanak-kale muharebelerinin bütün şiddetiyle devam etmesi, Türk askerî ve sivil yöneticilerini büyük sıkıntılar içine sokmuştu. İşte bu sıralarda Doğu Anadolu'daki Ermenilerin hem Ruslarla işbirliği yapmaları ve hem de isyan etmeleri, Osmanlı hükûmetini zecrî tedbirler almaya sevk etmiştir. Bölgede asayişî temin etmek ve Doğu cephesindeki askerî birliklerin geri emniyetini sağlamak için, Osmanlı hükûmeti Orta ve Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeni halkından terör ve isyana destek vermiş olanları buldukları yerlerden alıp, Suriye ve Lübnan taraflarına mecburi iskâna tâbi tutmuştur. Osmanlı Devleti, harp esnasında her devletin alabileceği ve aldığı bu kararı, yasal prosedürü içinde uygulamıştır.⁶ Ama bütün gayretlerine rağmen, ulaşım

6. Herkesin mal ve can güvenliğini sağlayacak yasal tedbirler alınmıştır.Bkz. M.Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul, 2003, sayfa 58.

vasıtalarının yetersizliği, göçmenlerin emniyetini sağlayacak görevlilerin yetersizliği, kış şartları ve hastalıklar yüzünden bu göç ve iskân esnasında pek çok üzücü olayın meydana gelmesini önleyememiştir. Her ne kadar hükümet, vazifesini yapmayanları cezalandırmış ise de, ortaya çıkan üzücü olayları telafi edememiştir. Bu menfi gelişmeler üzerine hükümet, önce bazı bölgelerde göçü durdurmuş ve daha önce göç ettirilen Ermeni halkının büyük kısmının da emniyet içinde geri dönmelerini sağlamıştır.

Ne var ki, Türkiye ve Ermeniler üzerinde oynanan oyunlar henüz bitmemişti. Fransızlar ve İngilizler, Mondros Mütarekesi şartlarını hiçe sayarak Maraş'dan Adana'ya kadar uzanan güney vilâyetlerini işgal ettiler. Aralarındaki anlaşma gereği Fransızlar bölgenin kontrolünü devraldılar. Ancak bölgeyi kontrol edemeyeceğini anlayan Fransa, kendi himayesinde Ermenilere, "Kilikya Ermeni Krallığı"nı kuracağını söyleyerek onları son bir maceraya sürüklemiştir. Fransızlara güvenen Ermeni din adamları tehcirden dönen Ermenilerin önemli bir kısmını güney vilâyetlerine göndererek oradaki soydaşları ile birlikte hem kendilerinden ve hem de Türklerden binlerce hayatın kaybolmasına sebep olmuşlardır. Yaptığı teşebbüste başarılı olmayan Fransa, Türkiye ile anlaşarak Ermenileri kaderleriyle baş başa bırakmıştır. Atatürk'ün Türkiye'de kalabileceklerini söylemesine rağmen Ermeniler, "Türk Halkına çok kötülükler yaptık. Burada kalıp onlara merhaba komşu diyecek yüzümüz yok" diyerek Türkiye'den ayrılmışlardır.⁷

Bu arada İngilizler, müttefiklerinin de yardımı ile, bu gelişmelerle ilgili olarak mahkeme oluşturmuşlar ise de, Türklerin, Ermenileri kasıtlı olarak zor durumda bıraktıklarına dair bir delil bulamadıkları için kurdukları mahkemeyi lâğvetmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Lozan Barış Görüşmeleri esnasında İngilizler ve Fransızlar, Ermeniler için yeniden toprak talebinde bulunmuşlar ise de, Türk heyeti başkanı İsmet Paşanın gerekçeli itirazı ile konu gündemden düşmüştür. İngilizler ve Fransızlar, uzun süren Ermeni hamiliğini bırakarak, Türklerin haklılığını kabul etmiş ve Lozan Barış Antlaşması'nı imzalamışlardır. Böylece, Ermeni konusu bütün tarafların gündeminden çıkmıştır.

7. M.Saray, a.g.e., s. 90-91

Ermenileri, emperyalist emelleri için en çok kullanmış olan Çarlık Rusya'sını devirerek Sovyet rejimini kuran Bolşeviklerin, Ermeni konusunu yepyeni bir boyut ile ele aldığını görüyoruz. İkinci dünya harbi sonunda boğazların müşterek kontrolü ile birlikte Kars ve Ardahan'ı Ermeniler için isteyen ve Türkiye'yi resmen tehdit eden Sovyet yönetimi, Türkiye'nin Nato'ya girmesi üzerine, önce Erivan'da bir Soykırım Anıtı diktirmiş, sonra da Ermeni tehcirinin 50. yıldönümü olan 1965'de Ermenilerin Türkiye aleyhinde teröre başvurmaları için her türlü yardımı yapmıştır. Ermeni terör örgütü ASALA'yı eğiten Sovyetler, bu terör örgütünün pek çok Türk diplomatını öldürmelerine sebep olmuştur.

Ermeniler, yaptıkları terörün dünya kamuoyunca tasvip edilmediğini görünce, bu sefer de Ermeniler'den zorla topladığı para, Fransa ve ABD'deki Ermenilerin oyları ile satın aldıkları bazı milletvekillerini Türkiye aleyhinde bazı ülkelerde soykırım yasaları çıkartmaya başlamışlardır.

İşte bu olayların cereyan etmeye başladığı 1980'lerin başından itibaren Türk Tarih Kurumu ile 1983'te kurulan Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı iyi birer proje hazırlayarak Ermeni konusunu ele alsalar ve belgelerle Ermeni iddialarını çürütselerdi konu asla bugünkü kadar Türkiye'nin aleyhine gelişmeyecekti.

Ermenilerin temsilcileri, kendilerini kışkırtan ülkelerin ve mihrakların da yardımı ile, bu olayı o kadar yanlış yöntemlerle, yanlış yerlere götürecek, Türkiye'yi ve Türk halkını suçlamışlardır ki, bunun Türk Milletince kabul edilmesi mümkün değildir. Çünkü, olaylara objektif bir şekilde baktığımızda, Türk Devleti'nin ve milletinin böyle bir suçlamayı hak etmediği görülecektir. Türk Milleti, gerçeklerin ortaya çıkarılarak bütün medenî dünyanın gözü önüne serilmesini gönülden istemektedir. Zira, hem Türklerin, hem de Ermenilerin pek çok insan kaybettiği o devrin olayları, Ermenilerden daha çok Türk Milletini üzmüştür. Çünkü, hem Türkler daha çok kayıp vermiş, hem de asırlar boyu geliştirilen Türk-Ermeni dostluğu bozulmuştur. Türkler, bütün bu olaylara rağmen, Türk-Ermeni dostluğunu yeniden kurmak ve canlandırmayı arzulamaktadır. Türkiye bu sahada üzerine düşeni yapmakta ve yapmaya da devam etmektedir. Yeter ki Ermeni halkı da samimi olarak Türkiye ile işbirliği yapsınlar. Taşnak ve Hınçak komitelerinin kindar tutumundan ve baskılarından kendilerini kurtarsınlar.

Rahmetli Kâmuran Gürün Beyin başkanlığında benzeniz. Dr. Salahi Sonyel ve bazı meslektaşlarımızın da katıldığı 5-9 Eylül 1990'da Ankara'da yapılan Uluslararası Türk Tarih Kurumu Konferansı'nda, Avrupalı ve Amerikalı tarihçilerin huzurunda, Ermeni tarihçileri ile konu enine boyuna tartışılmıştı. Bu konferansta benzeniz son sözü alarak toplantıya katılan iki Ermeni tarihçiden Prof. Levon Marashian'a meslektaşım adına şu teklifte bulunmuştum. **"I. Dünya Harbi'nin propagandaya yönelik malzemesini kullanarak olayları izah şeklinden vazgeçin. Gelin bir ortak heyet oluşturalım. Bu heyet Türk, Rus, İngiliz, Fransız, Amerikan ve Alman arşivlerinde çalışsın, ilgili belgeleri toplasın. Uzmanlar önünde konu yeniden tartışılsın. Türkler ile Ermeniler arasında neler olmuş ise, bunlara hem ilmî ve hem de resmî bir açıklık getirilsin. Böyle bir çalışmadan çıkacak sonucu Türk Milleti saygı ile karşılayacaktır."**⁸

Benim bu konuşmam ile diğer meslektaşlarımın konuşmaları Prof. Marashian tarafından kayda alınarak California'da Ermenice ve İngilizce çıkan "ASPAREZ" dergisinin 29 Eylül 1990 tarihli nüshasında yayımlandı. Avrupalı ve Amerikalı tarihçilerin takdirle karşıladığı bu önerimize Ermenilerden, söz vermelerine rağmen, henüz hiçbir cevap gelmedi.

Türk devletini yönetenler de, Türk tarihçileri de böyle ortak bir çalışmaya hazırdılar. Yeter ki Amerika'da, Fransa'da, Türkiye'de ve Ermenistan'da yaşayan Ermeni halkı, kin ve intikam hislerini bir kenara bırakarak, akli selimin ve Ermeni menfaatlerinin emrettiği böyle bir çalışma grubunu oluştursunlar. Konu, ilmî objektiflik içinde ortaya konduktan sonra, gerçekler her iki tarafça kabul edilecektir. Bu oluşum, hem eski Türk-Ermeni dostluğunu ihya etmeye ve hem de her iki halkın da menfaatine olacak yeni gelişmelere ve işbirliğine fırsat verecektir.

8. Benim ve diğer meslektaşlarımın yaptığı bütün konuşmalar Ermenice ve İngilizce çıkan "ASPAREZ" dergisinin 29 Eylül 1990 tarihli sayısının 18-24. sayfalarında yayımlanmıştır.